

Bolet og agerlandskiftet i markbøgerne 1682–83

Af Poul Rasmussen

Indledning

I markbøgerne 1682–83, der er et forarbejde til matriklen 1688, er så godt som alle bymarker i kongeriget beskrevet indgående. I Bol og By 2 har jeg redegjort for en række metoder, ved hjælp af hvilke man med benyttelse af markbøgernes beskrivelser kan påvise forskellige former for regelbundet agerlandskifte¹. Nedenfor diskuteres de metoder, man har til at bestemme en bys bol og brøkdele af et bol bl.a. ved at analysere byens agerlandskifte. Landskifteanalyser er et stort arbejde og specielt er bestemmelsen af størrelsen af gårdgruppernes agertilliggender meget tidkrævende. Det er derfor vigtigt, at det metodiske grundlag er så sikkert som muligt.

Vange – fald – agre – gårdgrupper

Næsten alle analyser af agerlandskifterne vedrører byer på øerne og i Østjylland. Som det fremgår af oversigtskortet i Karl-Erik Frandsens bog Vang og tægt s. 259, var agerjorderne i dette områdes landsbyer i 1682–83 almindeligvis delt i nogle få, gerne to eller tre, vange. Hver vang bestod af en række som oftest rektangulære stykker, der kaldtes fald, åse, skifter m.v. Faldene var igen delt i flere som regel lange smalle

Poul Rasmussen, fhv. arkivar ved landsarkivet i Viborg, f. 1909, har bl.a. skrevet Mål og vægt og Ebeltoft købstads historie indtil år 1800, har udgivet Århus domkapitels jordebøger 1313–1663, lensjordebøgerne for Århusgård og Åkær len 1544 og for Silkeborg len 1586, udtog af Viborg landstings dombøger 1616–18 m.m.

agre. Hver enkelt gård havde sædvanligvis en eller flere agre i de forskellige fald, og den rækkefølge, hvori gårdenes agre fulgte efter hinanden, kunne være rent tilfældig. I nogle byer var gårdene imidlertid inddelt i grupper, hvis agre som regel lå sammen og fulgte efter hinanden i en bestemt rækkefølge regnet fra syd eller øst. Samme gård kan indgå i to eller flere gårdgrupper, og de agre, der tilhørte de enkelte gårdgrupper fulgte efter hinanden i tilfældig orden.

Forudsætter man eksempelvis, at de 13 gårde i en by indgik i gårdgrupperne I = 2-7-8-12, II = 10-3-5-9, III = 11-13-1-4-2 og IV = 4-7-3-1, og antager man, at gårdgruppernes rækkefølge i et fald var I-IV-II-III og i et andet II-IV-I-III, bliver agerfølgen i det første fald altså (2-7-8-12) - (4-7-3-1) - (10-3-5-9) - (11-13-1-4-2) og i det andet (10-3-5-9) - (4-7-3-1) - (2-7-8-12) - (11-13-1-4-2), alt regnet fra syd eller øst. I eksemplet er agerfølgen normaliseret lidt. I virkeligheden vil der forekomme enkelte overspringelser og ombytninger.

Boltal og antallet af gårdgrupper

Der eksisterer byer, i hvilke *antallet af gårdgrupper i et regelbundet agerlandskifte som det ovenfor omtalte er identisk med byens boltal ifølge middelalderlige eller senere kilders oplysninger*. På Århuseggen er dette således tilfældet med f.eks. Ølsted by, Ølsted sogn, Vester Lisbjerg herred. Af de oplysninger Sognejordebogen på landgilde, udsæd og avling 1661-62² giver om byens mark guldtal³ kombineret med jordebogen 1313's oplysninger om mark guldtallet for byens bol fremgår det nemlig, at Ølsted var på 5 bol. Dette stemmer overens med, at en analyse af agerlandskiftet i markbogen 1618 viser, at byens gårde var delt i 5 gårdgrupper med regelbunden agerfordeling.

Byens bol var lige store

Med tilslutning til Poul Johs. Jørgensens Dansk Retshistorie s. 180 gør C.A. Christensen s. 4 gældende, at medens bolene i den ene by ofte var væsentlig større end bolene i den anden, var *bolene i samme by altid lige store eller regnedes for at være*

det. De vigtigste belæg for denne påstands rigtighed er landskabslovenes rebningsregler⁴ f.eks. Anders Sunesens parafraze kapitel 26, der fastslår, at de dele af en landsbys mark, som ikke var fællesjorder, ved rebningen skulle deles i lige store lodder, som kaldes bol, og kapitel 34, der handler om afhjælpningen af klager over, at bolene i en by var af forskellig størrelse. I øvrigt forudsætter de fleste middelalderlige kilders udsagn, hvori ordet bol indgår, at bolene i samme by var lige store. Det giver således ingen mening at konstatere, at en mand eller en institution ejede så og så mange bol eller bolsparter i en by, hvis der var betydelige forskelle på størrelsen af byens bol. Når jordebogen 1313 s. 16 konstaterer, at en fjerdedel af hvert bol i Tilst er vurderet til en mark guld, regnes der ligeledes med, at alle byens bol var lige store.

Bolets størrelse i de forskellige byer

Det antal tønder land i matriklen 1688, der svarer til et bol i byer, hvis boltal kendes, kunne ifølge C.A. Christensen s. 3 variere fra 30 til 370. Størrelsesforskellen kunne altså være betydelig, og så tør C.A. Christensen s. 22, note 66 endda ikke udelukke, at bolet i Følle, Bregnet sogn, Øster Lisbjerg herred svarede til 640 tønder land.

Bestemmelse af byers ukendte boltal

Hvis det af markbogens beskrivelse fremgår, at (A) en bys gårde var inddelt i grupper, hvis agre lå sammen og fulgte efter hinanden i en bestemt rækkefølge regnet fra syd eller øst, hvis (B) gårdgruppernes agertilliggender var lige store, og (C) hvis de lå mellem 30 og 370 tønder land, har man, lige siden Henrik Larsen i Årbøger for nordisk Oldkyndighed 1918 som den første offentliggjorde analyser af agerlandskifterne i en række byer, antaget, at *gårdgruppernes antal var identisk med byens boltal*, selv om dette ikke kendes fra kildernes direkte opgivelser, og at gårdgruppernes marktilliggender var byens bol. Om andet end en formodning kan der selvsagt ikke blive tale. Andre forklaringer er også mulige.

Når det siges, at gårdgruppernes agertilliggender var lige

store, betyder det ikke, at de havde nøjagtig samme, men kun, at de havde omtrent samme areal. Dette skyldes først og fremmest, at rebningen ikke var en matematisk korrekt gennemført fordeling, men står bl.a. også i forbindelse med fejl i markbøgernes opmålinger og arealberegninger, med forkerte skøn over, hvorvidt en uregelmæssig agerfølge hørte med til et bol eller ikke, og med ændringer, der havde fundet sted mellem sidste rebning og landmålingen. Vedrørende rebningen se i øvrigt Poul Meyer Danske bylag specielt s. 298–342, Ole Widding i Bol og By 5 s. 85 ff og C.A. Christensen s. 12–14 med henvisninger.

Som et eksempel på formodede bol påviste ved analyse af agerlandskiftet kan nævnes de 8 bol i Hasle, Hasle sogn og herred. Arealerne af gårdgruppernes agertilliggender var 71, 69, 74, 67, 74, 74, 73 og 73 tønder land.

I de såkaldte solskiftede byer var der kun én gårdgruppe, som omfattede alle byens gårde, således at agerfølgen i samtlige fald var den samme. Hvis størrelsen af disse byers agertilliggender lå mellem 30 og 370 tønder land, foreligger altså den mulighed, at byen bestod af et enkelt bol.

Ændring i bolinddelingen

S. 23 f. omtaler C.A. Christensen et tilfælde af forandring i en bys bolinddeling, som han mener ingeniørlunde er enestående. Jævnfør Svend Gissels afhandling om Selsø sogn i Bol og By 5 s. 10 f. Hvis antallet af de bol, man har bestemt ved analyse af en bys landskifte 1682–83, afviger fra det boltal, kilder fra tiden før 1680 opgiver, foreligger den mulighed, at de førstnævnte bol er fremkommet ved en sådan omlægning af bolinddelingen. Også når byens boltal ikke kendes fra ældre kilder, må man selvsagt regne med, at de ved analyser bestemte bol ikke er de oprindelige.

Brudte boltal

Af Svend Aakjærs udgave af Kong Valdemars jordebog s. 44 l. 28 og s. 47 l. 12 fremgår det, at Bellinge og Tingsted på Falster kun var på et halvt bol hver. På samme måde oplyser jorbebo-

gen 1313 s. 26, at bebyggelsen Ræthæbøl var blevet nedlagt og dens mark fordelt mellem Årslev og Lyngby, Årslev og Lyngby sogne, Hasle herred. Den del af marken, der var lagt til Årslev bymark, hed Rætæbol og svarede efter udsæden at dømme til omved halvdelen af et af byens oprindelige bol. Bemærk, at medens byens navn endte på bøl, endte navnet på den nytilkomne del af Årslev mark på bol. I den oversigt over de sjællandske byers boltal, Svend Aakjær giver i ovennævnte udgave, kommentaren s. 510–526, er der langt flere tal, hvori der indgår brøker og ofte mere sammensatte brøker som $\frac{3}{4}$, $\frac{3}{8}$, $\frac{5}{12}$ og $\frac{5}{24}$. Svend Aakjærs oversigt er hovedsagelig udarbejdet på grundlag af Roskildebispens jordebog 1370 og præsteindberetningerne 1651 og 1657 til Danske Kancelli⁵. Nogle af boltallene i jordebogen 1370 var imidlertid næppe byernes, men bispegodsets i de pågældende byer, ligesom der i Ødegårdsprojektets Hornsherredsundersøgelse s. 252 f. gøres opmærksom på, at præsteindberetningerne ikke omfatter tiendefri jord. Præsteindberetningernes tal må i øvrigt bygge på bøndernes næppe altid pålidelige oplysninger om gamle enheder, som sikkert var gået af brug i mange byer. Endelig skal det omtales, at man kender antallet af ottinger i en del byer i Åbenrå amt. Omregnes ottingerne til bol efter ligningen 1 otting = $\frac{1}{8}$ bol, får man, som det fremgår af C.A. Christensens tabel s. 9, også her i mange byer boltal, der indeholder en brøk. I sin afhandling *Das Otting in Amt Apenrade* i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* bd. 105 s. 137 ff. regner Wolfgang Prange dog med, at ottingen i nogle byer havde revet sig løs fra forbindelsen med bolet og var blevet et selvstændigt mål. Denne opfattelse stemmer godt overens med den, Folke Dovring i *Attungen och marklandet* gør gældende til forklaring på den svenske attung. Selv om man må sætte spørgsmålstegn ved flere oplysninger om byer med brudte boltal, er der ingen tvivl om, at sådanne byer har eksisteret.

Princippet om, at alle en bys bol havde lige store andele i bymarkens agerjord, står ikke i strid med forekomsten af brudte boltal. Det forudsætter kun, at f.eks. et halvt bol havde halvt så stor en andel af agerjorden som et helt bol, og at halvandet bol havde halvanden gang så stor en andel. Rebningsteknisk gav de brudte boltal ikke større problemer, end det gav at anvise de enkelte gårde de parter af bolene, som tilkom dem. Der-

imod forudsætter det antagelse af forskellige underforståelser, hvis eksistensen af brudte boltal skal bringes til at stemme overens med kapitel 26 i Anders Sunesens parafrase, som bestemmer, at man ved en bymarks rebning skal dele den i lige store lodder, der kaldes bol.

Påvisning af brudte boltal

I Ødegårdsprojektets Hornsherredsundersøgelse s. 253 og hidtil vist kun der er antallet af en del byers bol beregnet ved analyse af agerlandskifterne sammenstillet med deres antal i henhold til opgivelserne i en historisk kilde, i dette tilfælde præsteindberetningerne 1651. Begge rækker indeholder brudte boltal; men for ingen bys vedkommende er det de samme.

Ikke desto desto mindre vil det være naturligt at formode, at hvis man ved analyse af en bys agerlandskifte kan påvise en række grupper af gårde, hvis agertilliggender som regel havde omtrent samme areal, men for enkelte gårdgruppers vedkommende var væsentligt større eller mindre, var førstnævnte gårdgruppers agertilliggender et helt bol, medens sidstnævntes var en brøkdel af et bol eller et bol plus en brøkdel af et bol. I Skejby, Skejby sogn, Hasle herred, er der således tre gårdgrupper, hvis agertilliggender er på 120, 121 og 123 tønder land, og én med et agertilliggende på 96 tønder land, nogenlunde svarende til henholdsvis tre hele bol og 6 ottinger eller $3\frac{3}{4}$ bol, altså $3\frac{3}{4}$ bol i alt. På samme måde er der i Åby, Åby sogn, Hasle herred to gårdgrupper, hvis agertilliggender er på 176 og 188 tønder land, og én med et agertilliggende på 119 tønder land, svarende til henholdsvis to hele bol og $\frac{2}{3}$ bol eller $2\frac{2}{3}$ bol i alt. Om andet end formodninger kan der dog aldrig blive tale. Det er f.eks. ikke helt udelukket, at det i Åby var agertilliggendet på 119 tønder land, der udgjorde et bol, medens agertilliggenderne på 176 og 188 tønder land hver udgjorde $1\frac{1}{3}$ bol, altså $3\frac{2}{3}$ bol i alt.

Når en række af en bys gårdgrupper har agertilliggender, som er omtrent lige store, medens enkelte gårdgruppers agertilliggender er væsentlig større eller mindre, kan agerlandskiftet som omtalt benyttes til påvisning af brøkdele af et bol. Mere komplicerede agerlandskifter som f.eks. det i Brabrand, Brabrand sogn, Hasle herred (se note 6), kan næppe anvendes

til bolbestemmelse uden støtte i andet kildemateriale end markbøgerne.

Hvorfra stammer de brudte boltal?

Går man ud fra, at de hele boltal er de oprindelige, kan de brudte tal forklares på flere måder. S. 15 antager C.A. Christensen således, at Lunderup og Dybvad i Rise sogn og herred var på henholdsvis 21 og 3 ottinger, fordi de er opstået ved deling af en by på 24 ottinger eller 3 bol. Omvendt kan årsagen til andre brudte boltal være den, at et hidtidigt ornum blev lagt til et af bolene, eller at en by blev forøget med en nedlagt bebyggelse, hvis bolsystem skulle tilpasses hovedbyens, eller med en del af en nedlagt bebyggelse. På det sidste er den ovenfor omtalte bebyggelse Ræthæbøl, af hvilken halvdelen blev lagt til Årslev by, et eksempel.

Hvorfra stammer de uregelmæssigt skiftede landsbymarker?

S. 21 anfører C.A. Christensen, at »de uregelmæssigt skiftede landsbymarker« kan være fremkommet derved, at bønderne ved udligning af opståede uligheder i deres landsbymark har ladet deres sunde skøn være rådende. Udviklingen i Følle by, Bregnet sogn, Øster Lisbjerg herred viser en anden måde, hvorpå et regelbundet agerlandskifte kan blive uregelmæssigt. Som omtalt i Bol og By 2 s. 47 f. viser en jævnføring af markbogen med matriklerne 1664 og 1688, at de gårde, som i registeret til markbogen har nr. 11 og 13, er opstået ved deling af en gård. Som det fremgår af tabellen s.45—47, foregik denne deling i regelen ikke på den måde, at A's agre blev delt i to stykker, af hvilke gård nr. 11 fik det ene og gård nr. 13 det andet, men på den måde, at gården A's agre i deres helhed snart tilfaldt gård nr. 11, snart gård nr. 13. På samme måde er de næste gårde i agerfølgen nr. 8, 9 og 10 opstået ved deling af en gård B, der i regelen ikke foregik på den måde, at gården B's agre blev delt i tre stykker, af hvilke det ene tilfaldt gård nr. 8, det andet gård nr. 9 og det tredje gård nr. 10, men på den måde, at B's agre blev delt i to stykker, der snart tilfaldt går-

dene nr. 8 og 9, snart gårdene nr. 9 og 10 og snart gårdene nr. 8 og 10. Der skal ikke foretages mange sådanne delinger og tilsvarende sammenlægninger, før alle spor af en regelmæssig agerfølge forsvinder.

Ældre tiders markstrukturer

Landsbyernes agerjord har ikke altid været delt i vange, fald og agre således, som det var tilfældet i 1682–83, da den store landmåling fandt sted. Poul Meyer i Danske bylag s. 246 og C.A. Christensen s. 16 f. har således påvist, at der henholdsvis i 1298 og mellem 1247 og 1273 var sogne, hvis bol bestod af et eller nogle få sammenhængende stykker af marken. Det forekommer også, at bolet, undertiden med navne, som endte på bøl eller bølge, blev udskilt som selvstændige bebyggelser (se C.A. Christensen s. 20 f.).

I nogle skånske og sønderjyske byer var marken delt i en indmark, som tilsædes årlig, og en udmark, i hvilken der blev ryddet løkker, som dyrkedes 2–3 år og derefter hvilede i 5–10 år eller mere. Poul Meyer antager i Danske bylag s. 121, at denne driftsform har været meget udbredt i ældre tid.

Jordebogen 1313, der kender både bol og vange, omtaler i tre byer nogle dele af bymarkens agerjord, som benævnes divisiones eller partes (se udgaven s. 67 f.). Starreklinde, Vallekilde sogn, Ods herred var således delt i to partes, Sønderfang og Nørrefang, der hver gennemsnitlig svarede til 145,2 tønner land 1688. Antallet af divisiones i Forsinge, Udby sogn, Ars herred opgives ikke, men benyttelsen af ordet *alia*, ikke *altera*, tyder på, at der var flere end to. To giver gennemsnitlig 171,9 tønner land 1688, og tre giver 114,6 tønner land til hver division. I Kolt, Kolt sogn, Ning herred var der tres partes *æquales*, (dvs. tre lige store dele), hver svarende til 90,5 tønner land 1688. Efter deres størrelse at dømme kunne divisiones og partes have været enten bol eller vange, men var ingen af delene, eftersom Starreklinde og Forsinge var delt i bol og Kolt i vange. Da udsæden i kannikernes andel af Kolts østervang og vestervang er næsten proportional med størrelsen af de dele de ejede af henholdsvis *pars orientalis* (den østlige del) og af *pars occidentalis* (den vestlige del), er der i øvrigt noget, som taler for, at hele *pars orientalis* er indgået i østervangen og hele

pars occidentalis i vestervangen. Om partes i Starreklinte hedder det, at de oprindelig var selvstændige bebyggelses tilliggender. Det er muligt, at det samme har været tilfældet med Forsingens divisiones og Kolts partes.

I alt fald i Starreklinte er det danske ord for jordebogens pars åbenbart fang, som senere hen betød tilliggende jord, der var fælles for alle byens mænd. Derimod er det ikke, som man vel ville finde det naturligt ordet deld, der, som det fremgår af Jyske lov (se Peter Skautrups udgave s. 234 med henvisninger), jævnfør Svend Aakjær i Bidrag til bondesamfundets historie II s. 135 og Ole Widding i Bol og By 5 s. 98, betyder den del af vangen, der ellers kaldes fald, skifte eller ås, og som var betydeligt mindre end jordebogens pars og divisio.

Medens hver mand i henhold til Jyske lov 3. bog kapitel 58 skal rejse vangeærde, som han har guldvurdering, bestemmer loven i kapitel 57, at han skal rejse sine gærder i forhold til, hvad han ejer i byen og i bolet efter ret rebning. Som Annette Hoff i sin afhandling om middelalderlige gærder og hegn, Fortid og Nutid XXXI s. 85 f., nævner, kan kapitel 57 fortolkes på flere måder. Da bolinddelingen givetvis er ældre end guldvurderingen, er det muligt, at kapitlets gærder var hegn om de ovenfor omtalte løkker eller om de bol, der udgjorde sammenhængende, mere eller mindre selvstændige stykker af bymarkerne. De kan også have været gærder om ovennævnte partes og divisione, før de pågældende byer blev vangedelte.

Hvad kan analysen af agerlandsskifter bruges til?

I det foregående er der gjort et forsøg på at opstille en række betingelser, der må opfyldes, for at man ved en analyse af de oplysninger, markbøgerne 1682–83 giver om agrenes fordeling på en bys gårde, kan påvise byens bol og dens brøkdele af bol. Desuden er berettigelsen af de opstillede betingelser undersøgt. Var f.eks. alle bol i en by lige store, og eksisterede der brøkdele af bol? Påvisningen af en bys bol kan ikke foretages ved en analyse af byens agerlandskifte alene; men denne må kombineres med *en beregning af størrelsen af gårdgruppernes agertilliggender*. Derfor er den hævdundne betegnelse bolskifte ikke benyttet.

Ved at analysere agerlandskifterne i mange byer får man et indtryk af udbredelsen af de forskellige former for agerlandskifter. Endvidere opnår man ofte at finde nogle enheder, som er identiske med eller har relation til de gamle bol, der almindeligvis antages at gå tilbage til slutningen af vikingetiden. Endelig får man, hvad enten undersøgelsen resulterer i en påvisning af byens boltal eller ikke, en hel del oplysninger om gårddele og gårdsammenlægninger og om husloddernes herkomst samt om ændringer i bebyggelsens struktur. På det første er der flere eksempler i talfigurerne i Bol og By 2 s. 28–32, og på det sidste kan Stautrup, Kolt sogn, Ning herred tjene som eksempel⁶.

Noter

1. Agrenes fordeling på byens gårde. Kaldes også agerskifte, landskifte eller markskifte.
2. Rigsarkivet, Rentekammerarkivet 311.67–70.
3. Antallet af byens mark gulds jord. Guldvurderingen er en værdiansættelse af jorden, som er yngre end bolinddelingen, men kan være ældre en 1168.
4. Reglerne for, hvorledes man ved måling skulle anvise gårdene deres retmæssige anpart af den del af bymarken, som hverken var ornum eller fælles for alle gårde.
5. 1651 Sognepræsternes designationer på gårde, bol og tiendeydere og 1657–58 Sognepræsternes designationer på gårde, bol og huse (Rigsarkivet, Danske Kancellis arkiv B 121 og 124).
6. Et andet eksempel kan være Brabrand, Brabrand sogn, Hasle herred, som enten havde 4 gårdgrupper, hvis agertilliggender var på 93, 140, 34 og 132 tønder land, eller to gårdgrupper 93 + 140 dvs. 233 og 34 + 132 dvs. 166 tønder land. Dette komplicerede landskifte står antagelig i forbindelse med, at der lå en hovedgård, Brabrand Hovgård, i byen, og at den nedlagte bebyggelse Sindrups jord var indlemmet i byens mark.

Forkortelser

C.A. Christensen s. ... Dvs. C. A. Christensens afhandling Begrebet bol, et vidnesbyrd om vikingetidens storbondesamfund, Historisk Tidsskrift bd. 83 s. 1–34.

Jordebogen 1313 s. ... Dvs. Århus kannikebords jordebog 1313, der er udgivet af Landbohistorisk Selskab i udgaven af Århus domkapitels jordebøger III s. 11–72.

De illustrerende eksempler er taget dels fra ovennævnte jordebog 1313, dels fra analyser af agerlandskifterne i byer på egnen omkring Århus, over hvilke der er givet en oversigt med kildehenvisninger i Bol og By 8 s. 7-21, specielt tabellen s. 8-11.